

Paweł Śpica

Kierunki działalności edukacyjnej organizacji polskich w Prusach Zachodnich na przełomie XIX i XX wieku

Studia Paedagogica Ignatiana. Rocznik Wydziału Pedagogicznego Akademii "Ignatianum" w Krakowie 19/2, 171-191

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Kierunki działalności edukacyjnej organizacji polskich w Prusach Zachodnich na przełomie XIX i XX wieku

The Directions of Educational Activities
of Polish Organizations in West Prussia
in the Late Nineteenth and Early Twentieth Century

ABSTRAKT

Od okresu Wiosny Ludów w Prusach Zachodnich nastąpił rozwój polskiego ruchu narodowego. W obliczu germanizacyjnej polityki władz pruskich Polacy zaczęli tworzyć własne organizacje, służące podtrzymaniu i rozbudzaniu polskiej tożsamości narodowej oraz realizacji celów ekonomicznych i społecznych. Przy zakładaniu nowych towarzystw ludność polska Prus Zachodnich czerpała z rozwiązań niemieckich i kierowała się wzorami wypracowanymi w innych regionach oraz tworzyła własne, dostosowując je do warunków panujących w państwie pruskim.

Na przełomie XIX i XX wieku na tym terenie działały różne polskie organizacje, m.in.: towarzystwa ludowe, Towarzystwo Czytelni Ludowych, Towarzystwo Wiecowe, Towarzystwo „Straż”, Towarzystwo Pomocy Naukowej, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Towarzystwo „Wyzwolenie”, Towarzystwo gimnastyczne „Sokół”, banki ludowe, spółki handlowe, spółdzielnie itd. W tym czasie funkcjonujące w Prusach Zachodnich organizacje polskie wykazywały się różnym profilem działalności edukacyjnej.

SŁOWA KLUCZOWE

Pomorze Nadwiślańskie, Prusy Zachodnie, zabór pruski, organizacje polskie, edukacja

KEYWORDS

Vistula Pomerania, West Prussia, Prussian annexation, Polish organizations, education

Wiele z nich urzeczywistniało idee wychowania patriotycznego i religijnego. Wielotorowa działalność organizacji polskich w Prusach Zachodnich w sytuacji, w której we wspomnianym regionie Polacy stanowili mniejszość, a realizacja podejmowanych przez nich inicjatyw była utrudniana i ograniczana przez zaborcę, wydaje się być swoistym fenomenem.

W niniejszym artykule podjąłem próbę przedstawienia głównych kierunków działalności edukacyjnej organizacji polskich w Prusach Zachodnich na przełomie XIX i XX wieku, m.in. dzięki aktywności których nastąpiła modernizacja polskiego społeczeństwa. Do najważniejszych kierunków tej działalności, poza wychowaniem patriotycznym i religijnym, należały edukacja: podstawowa, obywatelska, ekonomiczna, kulturalna, sportowa, prozdrowotna i moralna.

ABSTRACT

The development of the Polish national movement in West Prussia began with the Spring of Nations. In the face of the Germanization policy of the authorities, Prussian Poles began to create their own organizations designed to maintain Polish identity and the realization of economic and social objectives. The Polish population in West Prussia which set up Polish organizations used German solutions, patterns elaborated in other regions and created their own, adapting them to the conditions prevailing in the Prussian state.

At the turn of the century, the following different Polish organizations were in operation: the People's Society, the Society of People's Libraries, the "Guard" Society, the Society of Aid Science, the Scientific Society in Torun, the "Deliverance" Society, the Gym Society "Falcon", the people's banks, commercial companies, cooperatives etc. At that time, operating in West Prussia Polish organizations showed the different profiles of educational activities. Most of them were realizing the ideas of patriotic and religious education. The multifaceted activities of Polish organizations in West Prussia seem to be a phenomenon at situation in which the Poles were a minority in the said region and the realization of the initiatives undertaken by them were hampered and limited by the occupying power.

In this article I made an attempt to present the main lines of the educational activities of Polish organizations in West Prussia in the late nineteenth and early twentieth century. It was thanks to their activity that the modernization of Polish society took place. Besides a patriotic and religious upbringing, the most important directions of this activity were: basic education, civic education, economic education, cultural education, sports education, pro-health education and moral education.

1. Wprowadzenie

W obliczu germanizacyjnej polityki zaborcy pruskiego na przełomie XIX i XX wieku, ludność polska zamieszkała ziemie wchodzące w skład II Rzeszy nie miała możliwości swobodnego rozwoju własnego języka i kultury w ramach funkcjonowania instytucji państwowych (w tym edukacyjnych)¹. W szczególnie trudnym położeniu znajdowali się polscy mieszkańcy Pomorza Nadwiślańskiego, które – w przeciwieństwie do Wielkopolski – już w pierwszej połowie XIX wieku władze pruskie postrzegały jako region niemiecki², mimo że był on licznie zamieszkały przez ludność posługującą się językiem polskim³. W tej sytuacji pomorscy Polacy zakładali własne – pełniące funkcje edukacyjne – organizacje społeczne i ekonomiczne, które służyły rozbudzaniu postaw patriotycznych i krzewieniu polskiej oświaty⁴.

2. Przedmiot i cel badań

Celem niniejszej publikacji jest ukazanie głównych kierunków działalności edukacyjnej organizacji polskich na terenie prowincji Prusy Zachodnie na przełomie XIX i XX wieku oraz próba odpowiedzi na pytanie, jaką rolę organizacje te odegrały w procesie modernizacji polskiego społeczeństwa? Ponieważ na temat aktywności poszczególnych towarzystw, działających w interesującym mnie regionie, znane są prace wiele historyków, toteż prezentowany artykuł ma bardziej charakter przeglądowy aniżeli badawczy, choć w przedstawionych poniżej analizach opieram się nie tylko na dotychczasoso-

¹ Zob. J. Szews, *Język polski w szkolnictwie średnim Pomorza Gdańskiego w latach 1815–1920*, Gdańsk 1975, s. 51–55.

² J. Jasiński, *Polityka germanizacyjna i obrona przed nią w Prusach Wschodnich i Zachodnich*, w: *Historia Pomorza*, t. 3: 1815–1850, cz. 2: *Zagadnienia polityczne, narodowościowe i wyznaniowe*, red. G. Labuda, Poznań 1996, s. 113.

³ Według danych szacunkowych, w 1855 roku Polacy stanowili 42% mieszkańców Prus Zachodnich, zaś w 1861 – 34%. J. Borzyszkowski, *Inteligencja polska w Prusach Zachodnich 1848–1920*, Gdańsk 1986, s. 15.

⁴ K. Trzebiatowski, *Prasa i organizacje polskie w regencji gdańskiej na przełomie XIX i XX wieku w świetle pruskich materiałów archiwalnych*, „Rocznik Gdański” 1968, t. 27, s. 145.

wych ustaleniach innych autorów, ale i na własnych badaniach. Stąd przedmiot powziętych analiz stanowią także treści źródeł archiwalnych i prasowych z przełomu XIX i XX wieku, nie zaś wyłącznie literatura przedmiotu. Poza tym należy zwrócić uwagę, że dotychczas w większości publikacji naukowych poświęconych organizacjom polskim w Prusach Zachodnich (szczególnie zaś tych powstałych w okresie PRL) działalność polskich towarzystw w pierwszym rzędzie ukazywana była przez pryzmat antagonizmu polsko-niemieckiego i tym samym zasadniczo wpisywana w kontekst polityczny. Mimo że w odniesieniu do interesującego mnie zagadnienia kontekstu tego nie da się zupełnie uniknąć (prezentowany temat byłby wówczas niepełny i wręcz zafałszowany), to jednak w niniejszej publikacji większy nacisk pragnę położyć na stricte pedagogiczny wymiar aktywności organizacji polskich.

3. Kontekst polityczno-ideologiczny, społeczny i ekonomiczny

Na początku należy przypomnieć, że nazwa Prusy Zachodnie została wprowadzona przez króla pruskiego Fryderyka II Hohenzollerna po pierwszym rozbiórce Polski na określenie ziemi chełmińskiej i Pomorza Gdańskiego. Do roku 1824 Prusy Zachodnie stanowiły odrębną prowincję, do której po drugim rozbiórce Polski przyłączono także Gdańsk i Toruń. W 1824 roku Prusy Zachodnie zostały scalone z Prusami Wschodnimi w jedną prowincję pruską ze stolicą w Królewcu⁵. Stan ten trwał do 1878 roku, kiedy to ponownie utworzono dwie odrębne prowincje. W latach 1878–1919 (tj. do czasu przyłączenia większej części Pomorza Nadwiślańskiego do Polski i utworzenia Wolnego Miasta Gdańska) Prusy Zachodnie składały się z dwóch rejencji – gdańskiej i kwidzyńskiej. Funkcję stolicy prowincji pełnił Gdańsk⁶.

Genezy rozwoju organizacji polskich w Prusach Zachodnich należy upatrywać w okresie Wiosny Ludów, kiedy to w omawianym regionie obserwujemy początki aktywności polskiego ruchu narodowego. W tym

⁵ J. Serczyk, *Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Krótki zarys dziejów*, Toruń 1999, s. 8–9.

⁶ S. Salmonowicz, *Administracja i prawo w prowincjach pomorskich*, w: *Historia Pomorza*, t. 4: 1850–1918, cz. 1: *Ustrój, gospodarka, społeczeństwo*, red. tenże, Toruń 2000, s. 39.

czasie w Prusach Zachodnich powstały pierwsze polskie czasopisma o charakterze politycznym, które szerzyły koncepcję pracy organicznej, tym samym ideologicznie przygotowując odpowiedni grunt pod działalność polskich towarzystw. Do lat 60. XIX wieku na terenie interesującej mnie prowincji dominował jeden polski ośrodek wydawniczy, jakim było Chełmno⁷. W późniejszym okresie prężnymi ośrodkami wydawniczymi prasy polskiej stały się Toruń i Grudziądz. Ważne miejsce na mapie polskiego życia narodowego zajmował także Pelplin, do którego w latach 20. XIX wieku została przeniesiona siedziba zreorganizowanej i kilkakrotnie powiększonej w 1821 roku diecezji chełmińskiej⁸. Słabszy rozwój polskiego ruchu narodowego na terenie samego Gdańska należy natomiast wiązać z tym, że miasto to w zasadniczej części było zamieszkałe przez ludność niemiecką. Świadczą o tym dane pochodzące z urzędowych statystyk, wedle których w 1914 roku w samym Gdańsku mieszkało zaledwie około 3,5% osób narodowości polskiej⁹.

Choć Polacy zamieszkujący Pomorze Nadwiślańskie częstokroć współpracowali z mieszkańcami sąsiedniej Wielkopolski, to jednak warunki rozwoju polskiego życia narodowego w Prusach Zachodnich były trudniejsze aniżeli na terenie Prowincji Poznańskiej. Na przełomie XIX i XX wieku w Prusach Zachodnich Polacy nadal stanowili mniejszość, liczącą w przybliżeniu około 40–42% społeczeństwa¹⁰. W omawianym regionie – inaczej aniżeli w Poznańskim – brakowało licznej warstwy polskiego ziemiaństwa i inteligencji, burżuazja praktycznie nie istniała, mały odsetek społeczeństwa polskiego stanowiło drobnomieszczaństwo. W tej sytuacji o polskości regionu świadczyła przede wszystkim posługująca się językiem polskim i kaszubskim ludność chłopska, wśród której dominowali robotnicy rolni¹¹.

⁷ J. Banach, *Niemiecka polityka narodowościowa w Prusach Zachodnich w latach 1900–1914 w świetle polskiej prasy pomorskiej*, Toruń – Gdańsk 1993, s. 28.

⁸ A. Nadolny, *Granice diecezji chełmińskiej*, „Studia Pelplińskie” 1985, t. 16, s. 21; A. Romanow, „Pielgrzym” pelpliński w latach 1869–1920, Gdańsk – Pelplin 2007, s. 228–231.

⁹ A. Romanow, *Gdańska prasa polska 1891–1920*, Warszawa 1994, s. 22.

¹⁰ M. Wojciechowski, *Stosunki narodowościowe w Prusach Zachodnich w początkach XX wieku (1900–1920)*, w: *Regiony pograniczne Europy Środkowo-Wschodniej w XVI–XX wieku. Społeczeństwo – gospodarka – polityka*, red. M. Wojciechowski, R. Schattkowsky, Toruń 1996, s. 72–73.

¹¹ J. Borzyszkowski, *Inteligencja polska w Prusach Zachodnich 1848–1920*, dz. cyt., s. 18.

W związku z tym, że ludność ta najczęściej kończyła swoją edukację na poziomie pruskiej szkoły ludowej i często nie widziała potrzeby dalszego kształcenia bądź nie posiadała ku temu odpowiednich środków finansowych, jednym z podstawowych zadań, które stanęło przed przedstawicielami polskiego ruchu narodowego, był rozwój oświaty i kultury wśród niższych warstw społecznych. Na przełomie XIX i XX wieku w Prusach Zachodnich głównymi inicjatorami i organizatorami polskich przedsięwzięć edukacyjnych byli księża polscy diecezji chełmińskiej (obejmującej swym oddziaływaniem większą część prowincji), ziemianie oraz redaktorzy polskich czasopism¹². Księża polscy – niejednokrotnie solidnie wykształceni na uniwersytetach zachodnich (głównie niemieckich) – stanowili najliczniejszą warstwę polskiej inteligencji w tym okresie¹³. Nie był to przypadek, gdyż podjęcie pracy duchownego nie wiązało się z koniecznością przyjęcia tożsamości niemieckiej, a kształcenie księży wspierały m.in. kościelne fundacje stypendialne. Ponadto, był to bodaj jedyny zawód wymagający ukończenia studiów wyższych, który cieszył się zainteresowaniem ludności chłopskiej¹⁴. Jak wskazują badania przeprowadzone przez Jana Nykła, w początkach XX wieku największy odsetek duchownych diecezji chełmińskiej rekrutował się właśnie z obszarów wiejskich¹⁵. Warto dodać, że część polskich kapłanów wspomnianej diecezji nie tylko angażowała się w działalność organizacji społecznych, lecz brała także czynny udział w rozwoju nauki polskiej¹⁶.

Oprócz księży katolickich istotny wkład w rozwój polskiego życia narodowego w Prusach Zachodnich wnieśli – wspomniani już –

¹² K. Dąbrowski, *Rola duchowieństwa polskiego diecezji chełmińskiej w walce z zaborcą o niezależność gospodarczą ludu polskiego w drugiej połowie XIX wieku*, „Studia Pelplińskie” 1969, t. 1, s. 50; zob. J. Borzyszkowski, *Z dziejów pracy organicznej na Pomorzu. Działalność gospodarcza Stanisława Sikorskiego w okresie zaboru pruskiego*, Gdańsk 1979, 167–172.

¹³ J. Borzyszkowski, *Inteligencja polska w Prusach Zachodnich 1848–1920*, dz. cyt., s. 68, 92, 137–139.

¹⁴ Tenże, *Rodowód społeczny duchowieństwa diecezji chełmińskiej drugiej połowy XIX w.*, w: *Inteligencja polska XIX i XX w.*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1981, s. 160.

¹⁵ J. Nykiel, *Spoleczne uwarunkowania powołań kapłańskich i zakonnych w diecezji chełmińskiej w latach 1900–1960*, „Studia Peplińskie” 1974, t. 5, s. 30.

¹⁶ R. Michalski, *Polskie duchowieństwo katolickie pod panowaniem pruskim wobec sprawy narodowej w latach 1870–1920*, Toruń 1998, s. 27–28.

ziemianie oraz redaktorzy polskiej prasy, którzy prowadzili szeroką agitację na rzecz członkostwa w organizacjach polskich. Spośród tych drugich warto wymienić chociażby Wiktora Kulerskiego – założyciela i redaktora „Gazety Grudziądzkiej”¹⁷, Jana Brejskiego – redaktora „Gazety Toruńskiej”¹⁸ czy Bernarda Miłskiego – twórcę i redaktora „Gazety Gdańskiej”¹⁹.

Choć pierwsze organizacje polskie w Prusach Zachodnich powstały już w okresie Wiosny Ludów, to jednak szczególny ich rozkwit miał miejsce na przełomie XIX i XX wieku. Powodów rozwoju polskich towarzystw należy upatrywać w czynnikach o charakterze polityczno-ideologicznym, ekonomicznym i społecznym. W pierwszym rzędzie działalność polskich organizacji wynikała bowiem z bardzo ograniczonych możliwości podejmowania własnych inicjatyw polskich w ramach pruskich instytucji państwowych, o czym wspominałem we wstępie. Niewątpliwie jednak podłoże ideowe rozwoju polskiego życia narodowego w zaborze pruskim stanowiło upowszechnienie się XIX-wiecznych nacjonalizmów²⁰, a także silne oddziaływanie – zasygnalizowanej już – pozytywistycznej idei prac organicznych, służących m.in. przyspieszeniu rozwoju stosunków kapitalistycznych²¹.

4. Edukacja patriotyczna i religijna

Funkcjonujące na terenie Prus Zachodnich organizacje polskie można podzielić za Teresą Wróblewską na organizacje społeczno-polityczne, zawodowo-gospodarcze, kulturalno-oświatowe, nauko-

¹⁷ Zob. T. Krzemiński, *Polityk dwóch epok. Wiktor Kulerski (1865–1935)*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 2008, z. 3, s. 29–63.

¹⁸ W. Pepliński, *Brejski Jan*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 1: A–F, red. S. Gierszewski, Gdańsk 1992, s. 159–160.

¹⁹ Zob. E. Czerniakowska, *Ze studiów nad dziejami „Gazety Gdańskiej” pod redakcją Bernarda Zygmunta Miłskiego (1891–1901)*, Pruszcz Gdański – Gdańsk 2014, s. 8–30; S. Wierchoślawski, *Elity polskiego ruchu narodowego w Poznaniu i w Prusach Zachodnich w latach 1850–1914*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1992, z. 3, s. 188–190.

²⁰ Por. L. Trzeciakowski, *W kręgu polityki. Polacy – Niemcy w XIX wieku*, Poznań 2002, s. 195.

²¹ Tamże, s. 245; por. K. Chruściński, *Przełom pozytywistyczny w Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim*, w: *Problemy literatury polskiej okresu pozytywizmu*, seria 2, red. E. Jankowski, J. Kulczycka-Saloni, Wrocław 1983, s. 190–191.

we i religijno-kościelne²². Ponieważ wszystkie z nich – bez względu na profil działalności – posiadały walory kształcące i wychowawcze, na ich aktywność proponuję spojrzeć przez pryzmat edukacji, którą współcześnie – za Wincentym Okoniem – definiujemy jako „ogół procesów oświatowo-wychowawczych, obejmujących kształcenie i wychowanie oraz szeroko pojmowaną oświatę”²³. Wychodząc z tej perspektywy, w działaniach podejmowanych przez organizacje polskie na pierwszy rzut wysuwa się edukacja patriotyczna, rozumiana przede wszystkim jako kształtowanie postaw narodowych, rozwijanie i podtrzymywanie polskiej kultury i tożsamości. Ten rodzaj edukacji można zaobserwować w aktywności wielu polskich organizacji, nawet tych, których oficjalne cele nie miały żadnego związku z krzewieniem polskości, jak choćby towarzystwo trzeźwości „Wyzwolenie”²⁴. Ten też rodzaj edukacji najbardziej osadzony jest we wspomnianym we wstępie politycznym kontekście działalności polskich towarzystw.

Realizowana na gruncie organizacji polskich edukacja patriotyczna na przybierała różne formy – od strictly oświatowych, które szczególnie obserwujemy w działających na terenie Prus Zachodnich towarzystwach ludowych czy też w Towarzystwie Czytelni Ludowych, po walkę ekonomiczną z kapitałem niemieckim, mającą na celu zachowanie polskiego stanu posiadania i rozwój gospodarczy polskich przedsiębiorstw i rolnictwa. W tym drugim aspekcie szczególną rolę odegrały m.in. banki ludowe, spółki, spółdzielnie i kółka rolnicze. Patriotyczny charakter ich działalności szczególnie dostrzeżemy, gdy weźmiemy pod uwagę jak nierówną walkę musieli stoczyć pomorscy Polacy z lepiej rozwiniętą gospodarczo ludnością niemiecką.

W Prusach Zachodnich edukację patriotyczną ściśle łączono z wychowaniem religijnym. Pojęcia Polak i katolik traktowane były wręcz synonimicznie (podobnie jak Niemiec i ewangelik). Edukacja religijna, tak samo jak patriotyczna, przenikała działalność wielu polskich organizacji. Fakt silnego oddziaływania mitu Polaka-katolika i Niemca-ewangelika, który nawet w samych Prusach Zachodnich

²² T. Wróblewska, *Polskie organizacje na Pomorzu Gdańskim w latach 1871–1914. Działalność w służbie oświaty, wychowania i kultury*, Warszawa – Poznań 1989, s. 85.

²³ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2007, s. 93.

²⁴ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej cyt.: APG), 9/2694, Polnische Abstinenzvereine 1911–1914, k. 63–67.

był fałszywy i nie znajdował potwierdzenia w rzeczywistości²⁵, wynikał z tego, że tożsamość narodowa wśród pomorskich chłopów była wtórna wobec przynależności wyznaniowej. Stąd przedstawiciele polskiego ruchu narodowego, chcąc pozyskać ludność chłopską dla celów politycznych, wskazywali, że germanizacja nie stanowiła wyłącznie zagrożenia utraty tożsamości narodowej, ale i wyznaniowej²⁶. Poza tym, skoro trzon inteligencji polskiej Prus Zachodnich na przełomie XIX i XX wieku stanowili księża katolicy, nie dziwi fakt włączania w działalność organizacji polskich celów religijnych i umoralniających.

5. Pozostałe kierunki działalności edukacyjnej

W literaturze poświęconej wychowaniu w okresie zaborów wątek edukacji patriotycznej i religijnej pojawia się najczęściej²⁷. Gdy jednak odłoży się na bok tę perspektywę widzenia XIX-wiecznej polskiej edukacji, można dostrzec także i inne, równie cenne obszary działalności oświatowej organizacji polskich, dzięki którym w omawianym okresie dokonywała się modernizacja polskiego społeczeństwa. Analiza celów, które legły u podstaw działalności organizacji polskich oraz ich praktycznej pracy, wskazuje, że na gruncie wielu z nich prowadzono edukację: podstawową, obywatelską, ekonomiczną, kulturalną, moralną, prozdrowotną i sportową. Ponadto aktywność Towarzystwa Pomocy Naukowej i Towarzystwa Naukowego w Toruniu sprzyjała kształceniu elit i rozwojowi nauki polskiej.

²⁵ O ile bowiem rzeczywistości Prus Zachodnich na przełomie XIX i XX wieku odpowiadało hasło Niemiec-ewangelik, o tyle stwierdzenie Polak-katolik – ze względu na fakt zamieszkiwania omawianej prowincji także przez katolików niemieckich – stanowiło bardziej slogan polityczny, wykorzystywany przez przedstawicieli polskiego ruchu narodowego. J. Borzyszkowski, *Inteligencja polska w Prusach Zachodnich 1848–1920*, dz. cyt., s. 17.

²⁶ P. Śpica, „Lutrzy” i „dajczkatolicy”. *Kreacja wizerunku Niemców na łamach polskiej prasy Prus Zachodnich na przełomie XIX i XX w. – w obliczu łączenia przynależności narodowej z wyznaniową*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza. Pedagogika” 2015, t. 24, s. 527.

²⁷ K. Jakubiak, *Ideał wychowania narodowego w myśli filozoficzno-pedagogicznej polskiego romantyzmu*, w: *Pamięć wieków kształtuje potomność. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu profesorowi Ludwikowi Grzebienowi SJ z okazji 70. urodzin*, red. A.P. Bieś, B. Topij-Stempińska, Kraków 2010, s. 489–494.

Bez zaangażowanych działaczy, posiadających odpowiednią wiedzę i umiejętności organizacyjne, rozwój polskich towarzystw nie byłby możliwy. Stąd prezentację wymienionych powyżej rodzajów edukacji należy rozpocząć od kwestii kształcenia inteligencji polskiej, zdolnej do pełnienia przewodniej roli w polskim społeczeństwie. W związku z tym, że – jak już wspomniałem – w interesującym mnie regionie polskie ziemiaństwo było nieliczne, wyraźnie odczuwalny był także brak odpowiedniej liczby Polaków posiadających średnie i wyższe wykształcenie, a sama kwestia edukacji elit stanowiła istotne wyzwanie dla polskiego ruchu narodowego. W omawianym regionie pierwsze inicjatywy w tym względzie pojawiły się w okresie Wiosny Ludów, kiedy to w Chełmnie w 1848 roku zostało założone Towarzystwo Pomocy Naukowej. Towarzystwo to gromadziło środki finansowe służące wspieraniu zdolnej, aczkolwiek niezamożnej młodzieży, której fundowano stypendia, umożliwiające kształcenie na poziomie średnim i wyższym. W latach 1848–1918 z pomocy tej skorzystało co najmniej 474 studentów wyższych uczelni, wśród nich znaleźli się tacy wybitni Polacy, jak światowej sławy chirurg – Ludwik Rydygier, przywódca ruchu młodokaszubskiego – Aleksander Majkowski, prawnik i literat młodokaszubski – Jan Karnowski czy też starosta krajowy w Toruniu i prezes TPN w II Rzeczypospolitej – Józef Wybicki²⁸.

Oprócz pomocy stypendialnej ważną rolę w kształtowaniu polskich elit odegrały organizowane w gimnazjach pomorskich tajne towarzystwa filomackie. Ich członkowie m.in. pielęgnowali język polski, czynili samodzielne starania o poszerzenie swojej wiedzy na temat historii, literatury i kultury polskiej. W Prusach Zachodnich przed wybuchem I wojny światowej koła filomackie działały w: Brodnicy, Chełmnie, Chojnicach, Gdańsku, Grudziądzu, Nowym Mieście Lubawskim, Starogardzie Gdańskim, Świeciu, Toruniu, Wałczu i Wejherowie. Ponadto w 1918 roku, po osiemnastu latach przerwy, zawiązano koło w Lubawie, zaś od roku 1919 funkcjonowało koło w Kwidzynie²⁹. W działalność tych towarzystw angażowali się także późniejsi wybitni przedstawiciele ruchu młodokaszubskiego, którzy,

²⁸ J. Szeliski, *Studenci wyższych uczelni – stypendyści Pomorskiego Towarzystwa Pomocy Naukowej w latach 1848–1918*, „Zapiski Historyczne” 1975, z. 3–4, s. 114–116, 126.

²⁹ J. Szewski, *Filomaci pomorscy. Tajne związki młodzieży polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1830–1920*, Warszawa 1992, s. 22, 31.

dbając o rozwój kultury i tożsamości kaszubskiej, pokazywali jednocześnie związki kaszubszczyzny z polskością³⁰.

Niebagatelną rolę dla rozwoju polskiej nauki w Prusach Zachodnich odegrało z kolei założone w 1875 roku z inicjatywy Zygmunta Działowskiego Towarzystwo Naukowe w Toruniu (TNT). Organizacja ta skupiała zarówno świeckich, jak i duchownych przedstawicieli polskiego ruchu narodowego, a jeden z jej głównych celów stanowiło prowadzenie badań historycznych i prehistorycznych ziemi pomorskiej, wykazujących jej związki ze słowiańszczyzną. W TNT działali m.in. wybitni historycy regionu, tacy jak: ks. Stanisław Kujot, ks. Paweł Czaplewski czy ks. Alfons Mańkowski. Wspomniany ks. Kujot pełnił zresztą funkcję prezesa towarzystwa w latach 1897–1914. Jeden z owoców pracy omawianej organizacji stanowią wydawane do dnia dzisiejszego „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, których pierwszy tom został opublikowany w 1878 roku³¹.

Odnosząc się z kolei do działalności organizacji polskich w zakresie edukacji podstawowej, wpieryw należy przypomnieć, że w początkach XX wieku – w porównaniu z innymi zaborami – na terenie ziem polskich wchodzących w skład II Rzeszy występował najniższy poziom analfabetyzmu³². Wydaje się, że działało tak nie tylko dlatego, że na omawianym obszarze istniała dobrze zorganizowana sieć szkół ludowych, które już w połowie XIX wieku były obowiązkowe dla dzieci od 6. do 14. roku życia³³, ponieważ placówki te (poza lekcjami religii w niższych klasach) nie kształciły w języku polskim, a uczniowie polscy nierzadko nie znali języka niemieckiego, lecz dlatego, że w rozwój nauczania w języku ojczystym zaangażowali się przedstawiciele polskiego ruchu narodowego. Oprócz

³⁰ A. Bukowski, *Regionalizm kaszubski. Ruch naukowy, literacki i kulturalny. Zarys monografii historycznej*, Poznań 1950, s. 132.

³¹ J. Serczyk, *Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Krótki zarys dziejów*, dz. cyt., s. 13–28.

³² U progu II Rzeczypospolitej odsetek analfabetów na Pomorzu wynosił 5,2%, natomiast średnia krajowa sięgała aż 33%. A. Romanow, *Gdańska prasa polska 1891–1920*, dz. cyt., s. 25.

³³ R. Grzybowski, *Udział prasy w nauczaniu domowym dzieci polskich na Pomorzu Nadwiślańskim w drugiej połowie XIX wieku i w pierwszych latach XX wieku*, w: *Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku*, red. K. Jakubiak, A. Winiarz, Bydgoszcz 2004, s. 277.

propagowania domowej nauki języka polskiego i popularyzowania książki polskiej wśród ludu, dążyli oni także do podjęcia systematycznej działalności edukacyjnej poprzez organizację oświaty pozaszkolnej, czemu miała służyć zapoczątkowana w 1909 roku zmiana dotychczasowego profilu pracy założonego w roku 1880 Towarzystwa Czytelni Ludowych³⁴.

Należy dodać, że ważną rolę w kształceniu w języku polskim odegrali polscy księża diecezji chełmińskiej, którzy uczyli polskiego katechizmu w trakcie przygotowań dzieci do pierwszej komunii świętej. Zdarzało się tak, jak to miało miejsce w Skórczu w 1899 roku, że nie dopuszczali oni dzieci nieumiejących czytać i pisać po polsku do przyjęcia sakramentu Eucharystii, po to, by w ten sposób dać im szansę na dalszą naukę języka ojczystego w parafii. Wydaje się, że duchowni uciekali się do tej praktyki, gdyż pozwalała ona na swobodne nauczanie dzieci języka polskiego bez narażenia się na dodatkowe represje ze strony władz pruskich³⁵. Oprócz tego należy dodać, że istotny wkład w edukację podstawową młodego pokolenia Polaków wnieśli także redaktorzy polskiej prasy, mobilizujący rodziców do domowej nauki języka ojczystego swojego potomstwa. Redaktorzy ci przekonywali m.in., że „polskość to dar dany od Boga i należy go przekazać w całości swym dzieciom”³⁶ oraz apelowali, by w domu dzieci posługiwały się wyłącznie językiem polskim.

W działalności organizacji polskich w Prusach Zachodnich uwidoczniła się także edukacja obywatelska, poprzez którą rozumem zapoznawanie tak starszego, jak i młodego pokolenia Polaków z ich prawami politycznymi oraz kształtowanie wśród nich postaw proobywatelskich. Wydaje się, że pewną rolę w tym względzie odegrało m.in. powstałe w 1899 roku z inicjatywy Jana Brejskiego Towarzystwo Wiecowe, którego celem było „urządzenie wieców, by szerzyć oświatę, trzeźwość i oszczędność na zasadach religijnych

³⁴ K. Kabziński, *Funkcja społeczno-wychowawcza i oświatowa Towarzystwa Czytelni Ludowych (1880–1939)*, Wrocław 1985, s. 24–26.

³⁵ „Gazeta Grudziądzka” (dalej cyt.: GG), nr 111, 16.09.1899; L. Burzyńska, *Polskie duchowieństwo diecezji chełmińskiej wobec strajków szkolnych w latach 1906–1907 w Prusach Zachodnich*, „Rocznik Gdański” 1997, t. 57, z. 2, s. 136.

³⁶ R. Grzybowski, *Zadania wychowawcze rodziny polskiej na Pomorzu Nadwiślańskim w ujęciu „Gazety Grudziądzkiej” z lat 1894–1914*, w: *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1994, s. 294–295.

i konstytucyjnych³⁷, a także założone na terenie Wielkopolski Towarzystwo ku obronie spraw ekonomicznych i społecznych „Straż”, wymierzone przeciwko germanizacyjnej polityce zaborcy (przede wszystkim zaś działalności Hakaty). W środowiskach hakatystycznych organizacja ta była określana mianem polskiego Ostmarkenvereinu³⁸. Ponadto warto dodać, że – wspomniane powyżej – Towarzystwo Wiecowe dawało Polakom możliwość organizacji publicznych zebrań w okresach, w których nie były przeprowadzane wybory. Prawo pruskie zakazywało bowiem w tym czasie aktywności komitetów wyborczych, które pozwalały na agitację polityczną. Dzięki istnieniu Towarzystwa Wiecowego prawo to w pewnym sensie można było ominąć³⁹.

W procesie modernizacji społeczeństwa polskiego ważną rolę odegrała także edukacja ekonomiczna, którą w dzisiejszych czasach rozumiemy „jako działania mające na celu kształtowanie drugiego człowieka i jego własną aktywność w osiągnięciu pełnych i swoistych dla niego możliwości, których treść stanowią konstytutywne dla współczesnego człowieka elementy rzeczywistości ekonomicznej”⁴⁰. Choć – jak już wskazałem – edukację ekonomiczną na terenie Prus Zachodnich w pierwszym rządzie należy łączyć z kształceniem umiejętności mających na celu zachowanie polskiego stanu posiadania i zwiększenie konkurencyjności wobec kapitału niemieckiego, to jednak warto pamiętać także i o tym, że praktyczna działalność organizacji takich jak: banki ludowe, spółki, spółdzielnie typu „Rolnik”, Bazary, Konsumy, kółka rolnicze czy towarzystwa przemysłowe, poza realizacją zamierzeń o charakterze narodowym, przyczyniła się do wzrostu wiedzy i umiejętności gospodarczych pomorskich Polaków⁴¹.

³⁷ GG, nr 85, 18.07.1899; tamże, nr 87, 22.07.1899; S. Wierchosławski, *Polski ruch narodowy w Prusach Zachodnich w latach 1860–1914*, Wrocław 1980, s. 115–116.

³⁸ W. Frąckowiak, *Krzewienie oświaty elementarnej przez towarzystwa polskie w regionie kaszubsko-pomorskim na początku XX wieku*, „Pomerania. Biuletyn Zarządu Głównego Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego w Gdańsku” 1972, nr 3, s. 11–14.

³⁹ Tamże, s. 4–5.

⁴⁰ J. Sikora, *Edukacja ekonomiczna jako niezbędny składnik wykształcenia ogólnego*, Warszawa 2011, s. 20.

⁴¹ S. Wierchosławski, *Polski ruch narodowy w Prusach Zachodnich w latach 1860–1914*, dz. cyt., s. 188–198; T. Wróblewska, *Polskie organizacje na Pomorzu Gdańskim w latach 1871–1914. Działalność w służbie oświaty, wychowania i kultury*, dz. cyt., s. 101–102.

Wydaje się, że w odniesieniu do działalności organizacji polskich na przełomie XIX i XX wieku w pole edukacji ekonomicznej wpisuje się także kształcenie rolnicze, przemysłowe, handlowe itd.

Organizacje polskie o charakterze ekonomicznym nie tylko rozwijały umiejętności związane z dobrym gospodarowaniem, zarządzaniem i wykorzystaniem kapitału, ale pomagały również w zdobywaniu specjalistycznej wiedzy oraz uczyły współpracy. Działalność towarzystw, takich jak chociażby przeznaczone dla chłopów kółka rolnicze, była szczególnie cenna, służyła ochronie interesów ludności polskiej, ale i pomagała w rozwoju nowych metod gospodarowania. Analogicznie, rozwojowi rzemiosła polskiego sprzyjała aktywność towarzystw przemysłowych, zaś umiejętności w dziedzinie bankowości kształciły banki ludowe⁴². Warto także dodać, że rozwój wiedzy i nowych kompetencji przez pomorskich Polaków umożliwiały wydawane przez przedstawicieli polskiego ruchu narodowego w Prusach Zachodnich publikacje, takie jak chociażby praca Ignacego Łyskowskiego z 1851 roku pt. *Szymon. Gospodarz Prus Zachodnich, czyli Poradnik gospodarski dla pomniejszych właścicieli rolniczych...*, stanowiąca zbiór artykułów poświęconych edukacji rolniczej. Książeczka ta – poprawiona i poszerzona – w 1852 roku została opublikowana w formie małej encyklopedii rolniczej pt. *Gospodarz*, następnie wielokrotnie wznawiana i tłumaczona na kilka języków, cieszyła się dużą popularnością nie tylko w Prusach Zachodnich⁴³.

Nie można zapominać także i o tym, że przedstawiciele polskiego ruchu narodowego rozwijane przez siebie inicjatywy o charakterze ekonomicznym nie rzadko wzorowali na podobnych, urzeczywistnianych w Wielkopolsce, choć niektóre z nich – jak np. powstałe w początkach lat 60. XIX wieku kółka rolnicze – wyprzedzały rozwiązania wprowadzane w Poznańskim⁴⁴. We wielu jednak podejmowanych przez Polaków z zaboru pruskiego działaniach na polu organizacyjnym odnajdujemy wpływy rozwiązań niemieckich,

⁴² Tamże, s. 101–103.

⁴³ A. Bukowski, *Ideaty pozytywistyczne w piśmiennictwie pomorskim lat 1850–1870*, w: *Problemy literatury polskiej okresu pozytywizmu*, seria 2, red. E. Jankowski, J. Kulczycka-Saloni, Wrocław 1983, s. 107.

⁴⁴ A. Bukowski, *Juliusz Kraziewicz – twórca pierwowzoru polskich kółek rolniczych*, w: *Kociewie*, red. W. Malczewska, Gdańsk 1969, s. 127–134.

co w kontekście funkcjonowania w państwie pruskim i wobec jego gospodarczego rozkwitu stanowiło rzecz nieuniknioną.

Kolejny kierunek działalności edukacyjnej organizacji polskich stanowiła szeroko pojęta kultura. Wydaje się, że na tym polu największą rolę odegrały wspomniane już towarzystwa ludowe czy też upowszechniające polską książkę Towarzystwo Czytelní Ludowych. Należy zwrócić uwagę, że choć w nazwie obu towarzystw figuruje słowo „ludowe”, to jednak nie znaczy, że organizacje te miały na celu krzewienie miejscowego folkloru. Wręcz przeciwnie, były one przede wszystkim nośnikiem kultury ogólnonarodowej. Trzeba jednak zaznaczyć, że realizacja tego celu odbywała się za pomocą metod dostosowanych do poziomu intelektualnego członków poszczególnych towarzystw, a więc przede wszystkim nieposiadającej wysokiego kapitału kulturowego ludności chłopskiej. Edukacja kulturalna najbardziej bodaj uwidoczniła się w organizowanych m.in. przez towarzystwa ludowe wykładach i występach teatrów amatorskich, w których grali członkowie polskich towarzystw. Działalność ta ukierunkowana była na zaspokojenie potrzeb kulturalnych głównie widza niezbyt wymagającego⁴⁵. Niemniej oprócz repertuaru popularnego, tworzono na potrzeby odbiorców wiejskich i uboższych warstw ludności miejskiej, w Prusach Zachodnich grywano także sztuki bardziej ambitne i wartościowsze pod względem artystycznym, a oparte na twórczości polskiej okresu romantyzmu i pozytywizmu. W tym względzie największym uznaniem cieszyły się komedie autorstwa Aleksandra Fredry. Jak wskazuje Kazimierz Chruściński, w latach 1866–1890 na Pomorzu Gdańskim zaprezentowano 14 utworów tego autora⁴⁶. Poza tym, wobec braku własnego, polskiego zawodowego teatru w Prusach Zachodnich, aktywność teatrów amatorskich należy uznać za znaczącą dla rozwoju kulturalnego pomorskich Polaków.

Jedną z form edukacji kulturalnej stanowiła także działalność towarzystw śpiewaczych, w tym popularnego w regionie ruchu cecy-

⁴⁵ K. Korda, *Praca organiczna polskich towarzystw ludowych na Pomorzu w latach 1891–1920. Źródła i stan badań*, w: *Z dziejów kultury Pomorza XVIII–XX wieku*, t. 3, red. J. Borzyszkowski, C. Obracht-Prondzyński, Gdańsk 2006, s. 99–100, 115–119.

⁴⁶ K. Chruściński, *Z dziejów teatru polskiego na Pomorzu Gdańskim 1864–1920*, w: *Dzieje teatru polskiego*, t. 3: *Teatr polski od 1863 roku do schyłku XIX wieku*, red. T. Sivert, Warszawa 1982, s. 665, 675–676.

liańskiego, który na terenie diecezji chełmińskiej działał już w 1869 roku. Ruch ten wyszedł z kręgu katolików niemieckich. Centralnym miejscem odnowy muzyki kościelnej już w pierwszej połowie XIX wieku stała się bowiem Bawaria. Niemniej ruch cecyliński, poza tym że w znacznym stopniu przyczynił się do podniesienia poziomu artystycznego muzyki kościelnej, w diecezji chełmińskiej prowadził także akcję kulturalno-oświatową w duchu polskim. Parafialne koła cecylińskie organizowały koncerty, wieczory śpiewacze i taneczne, odczyty, wystawiały polskie sztuki teatralne⁴⁷.

W końcu XIX wieku w Prusach Zachodnich zaczęto także zakładać pierwsze polskie organizacje o charakterze sportowym. Ich początki na terenie zaboru pruskiego sięgają 1884 roku, kiedy to w Inowrocławiu, z inicjatywy Maksymiliana Gruszkowskiego, zostało utworzone pierwsze gniazdo Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, wzorowanego na rozwiązaniach powstałych na terenie Galicji. Gruszkowski, który wszedł w kontakt z „Sokołem” lwowskim, mając pewne doświadczenie prawnicze⁴⁸, dostosował galicyjskie ustawy i statuty do warunków pruskich. Do Prus Zachodnich „Sokół” dotarł z prowincji poznańskiej za sprawą dra Józefa Krzemińskiego, gorliwego propagatora ruchu gimnastycznego. Pierwsze gniazda „Sokoła” na interesującym mnie obszarze zostały założone w 1894 roku, w pierw w Toruniu, a następnie w Gdańsku. Tuż przed spotkaniem założycielskim „Sokoła” toruńskiego, które odbyło się 9 grudnia 1894 roku, na łamach „Gazety Toruńskiej” opublikowano odezwę, w treści której wskazano główne cele organizacji: „Zdrowa dusza w zdrowym ciele» – Powiedziano słusznie. Jest więc świętym naszym obowiązkiem starać się o rozwinięcie, wzmocnienie i zahartowanie ciała naszego. Do tego celu zmierzają w pierwszym rzędzie Towarzystwa gimnastyczne pod godłem «Sokoła», które ponadto wyrabiają wśród członków ducha łączności i karność”⁴⁹. Z kolei w statucie „Sokoła” gdańskiego zapisano następujące zadania organizacji, a mianowicie:

⁴⁷ E. Hinz, *Rola ruchu cecylińskiego w odrodzeniu muzyki kościelnej w diecezji chełmińskiej 1869–1918*, „Studia Pelplińskie” 1983, t. 14, s. 342, 345, 354–356.

⁴⁸ M. Gruszkowski pracował jako sekretarz adwokacki. W. Frąckowiak, *Dzieje Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1886–1919*, Gdańsk 1998, s. 14.

⁴⁹ Tamże, s. 21–24.

„pielęgnowanie gimnastyki, rozbudzanie ducha towarzyskiego przez urządzenie lekcji gimnastyki, popisów publicznych, śpiewu i zabaw, wycieczek, odczytów itp.; do zakresu ćwiczeń zamierzano także włączyć szermierkę, wioślarstwo, kolarstwo i strzelectwo”⁵⁰.

Elementy edukacji prozdrowotnej i wychowania moralnego odnajdujemy także w działalności towarzystw i bractw trzeźwości. Walkę z pijaństwem propagowała również prasa polska, która krytycznie odnosiła się do osób nadużywających alkoholu, wskazując m.in. na negatywne konsekwencje picia wódki⁵¹. Warto dodać, że w Prusach Zachodnich szczególnie od lat 40. XIX wieku idee trzeźwości szerzył Kościół chełmiński. Pierwszym biskupem, który podjął w tym względzie zdecydowane kroki był Anastazy Sedlag, urzędujący w latach 1834–1856. Biskup ten przy pomocy zakonników i misjonarzy przeprowadził misje ludowe, w konsekwencji których zakładano bractwa trzeźwości. Kolejni ordynariusze chełmińscy z okresu zaborów (Jan Nepomucen Marwitz, Leon Redner i Augustyn Rosentreter) także rozpowszechniali idee trzeźwości i wstrzeźliwości, wskazując na wynikający z pijaństwa upadek moralny społeczeństwa⁵². Ciekawą ideę, mającą pokazać społeczeństwu polskiemu, że życie bez alkoholu jest możliwe, stanowił zainicjowany przez polskich duchownych Związek Księża Abstynentów, który powstał w 1902 roku w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej za sprawą diakona Franciszka Olejniczaka. Ruch ten działał także na terenie diecezji chełmińskiej⁵³.

6. Wnioski

Podsumowując, pragnę podkreślić, że w sytuacji, w której o polskości Prus Zachodnich stanowiła przede wszystkim ludność chłopska, wielotorowy rozwój organizacji polskich był swoistym fenomenem.

⁵⁰ Tamże, s. 24.

⁵¹ GG, nr 145, 5.12.1899; tamże, nr 75, 22.06.1901.

⁵² B. Głodowski, *Ruch trzeźwościowy na Pomorzu przed 1920 rokiem i jego oddziaływanie społeczne. Źródła i stan badań*, w: *Z dziejów kultury Pomorza XVIII–XX wieku*, t. 2, red. J. Borzyszkowski, C. Obracht-Prondzyński, Gdańsk 2004, s. 50–54.

⁵³ GG, nr 54, 5.05.1910; zob. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 743.

Organizacje te – w różnym nasileniu – funkcjonowały w landraturach zamieszkałych przez ludność polską. Przykładowo, na terenie samych tylko powiatów chojnickiego i tucholskiego w 1914 roku istniało aż 57 polskich towarzystw⁵⁴. Jednak same liczby niewiele mówią na temat żywotności i praktycznej realizacji celów, które legły u podstaw działalności polskich towarzystw. Dlatego, próbując odpowiedzieć na pytanie postawione we wstępie, musimy się opierać na wnioskowaniu pośrednim, kontekstowym. Analiza źródeł z przełomu XIX i XX wieku, jak i literatury przedmiotu, upoważnia jednak do wysunięcia wniosku, że organizacje polskie w Prusach Zachodnich odegrały istotną rolę w procesie modernizacji polskiego społeczeństwa. Wydaje się, że bez ich działalności germanizacja kolejnych pokoleń Polaków byłaby o wiele bardziej skuteczna. Niemniej należy stwierdzić, że owa modernizacja nie mogłaby się dokonać bez udziału szeroko pojętej edukacji, której wzorce przedstawiciele polskiego ruchu narodowego czerpali z doświadczeń niemieckich. Dlatego może wręcz zakrawać na paradoks, że działalność polskiego ruchu narodowego na terenie całego zaboru pruskiego – nie tylko Prus Zachodnich – zmierzająca do budowania nowoczesnego społeczeństwa polskiego o wyraźnym nastawieniu narodowym i patriotycznym, dokonywała się przy wykorzystaniu gospodarczego i kulturowego dorobku zaborcy. Tworzenie różnorodnych towarzystw i podejmowanie własnych, obywatelskich inicjatyw organizacyjnych przez ludność polską niejednokrotnie sprowadzało się bowiem do kopiowania rozwiązań niemieckich i siłą rzeczy dostosowywania się do obowiązujących w II Rzeszy reguł prawnych. Z rozwiązań tych Polacy w umiejętny sposób potrafili jednak korzystać i czynić je użytecznymi do realizacji własnych celów.

BIBLIOGRAFIA

- „Gazeta Grudziądzka” nr 85, 18.07.1899; nr 87, 22.07.1899; nr 111, 16.09.1899; nr 145, 5.12.1899; nr 75, 22.06.1901; nr 54, 5.05.1910.
 Archiwum Państwowe w Gdańsku: 9/2694, Polnische Abstinenzvereine 1911–1914; 10/10202, Verzeichnis der polnischen Vereine im Regierungsbezirk Marienwerder, Kreis Konitz; 10/10209, Verzeichnis der polnischen Vereine im Regierungsbezirk Marienwerder, Kreis Tuchel.

⁵⁴ APG, 10/10202, Verzeichnis der polnischen Vereine im Regierungsbezirk Marienwerder, Kreis Konitz, k. 1–23; tamże, 10/10209, Verzeichnis der polnischen Vereine im Regierungsbezirk Marienwerder, Kreis Tuchel, k. 1–46.

- Banach J., *Niemiecka polityka narodowościowa w Prusach Zachodnich w latach 1900–1914 w świetle polskiej prasy pomorskiej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń – Gdańsk 1993.
- Borzyszkowski J., *Inteligencja polska w Prusach Zachodnich 1848–1920*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1986.
- Borzyszkowski J., *Rodowód społeczny duchowieństwa diecezji chełmińskiej drugiej połowy XIX w.*, w: *Inteligencja polska XIX i XX wieku*, red. R. Czepulis-Rastenis, PWN, Warszawa 1981.
- Borzyszkowski J., *Z dziejów pracy organicznej na Pomorzu. Działalność gospodarcza Stanisława Sikorskiego w okresie zaboru pruskiego*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe – Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Gdańsk 1979.
- Bukowski A., *Ideale pozytywistyczne w piśmiennictwie pomorskim lat 1850–1870*, w: *Problemy literatury polskiej okresu pozytywizmu*, seria 2, red. E. Jankowski, J. Kulczycka-Saloni, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1983.
- Bukowski A., *Juliusz Kraziewicz – twórca pierwowzoru polskich kótek rolniczych*, w: *Kociewie*, red. W. Malczewska, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1969.
- Bukowski A., *Regionalizm kaszubski. Ruch naukowy, literacki i kulturalny. Zarys monografii historycznej*, Instytut Zachodni, Poznań 1950.
- Burzyńska L., *Polskie duchowieństwo diecezji chełmińskiej wobec strajków szkolnych w latach 1906–1907 w Prusach Zachodnich*, „Rocznik Gdański” 1997, t. 57, z. 2.
- Chruściński K., *Przełom pozytywistyczny w Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim*, w: *Problemy literatury polskiej okresu pozytywizmu*, seria 2, red. E. Jankowski, J. Kulczycka-Saloni, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1983.
- Chruściński K., *Z dziejów teatru polskiego na Pomorzu Gdańskim 1864–1920*, w: *Dzieje teatru polskiego*, t. 3: *Teatr polski od 1863 roku do schyłku XIX wieku*, red. T. Sivert, PWN, Warszawa 1982.
- Czerniakowska E., *Ze studiów nad dziejami „Gazety Gdańskiej” pod redakcją Bernarda Zygmunta Milskiego (1891–1901)*, Wydawnictwo Jasne, Pruszcz Gdański – Gdańsk 2014.
- Dąbrowski K., *Rola duchowieństwa polskiego diecezji chełmińskiej w walce z zaborcą o niezależność gospodarczą ludu polskiego w drugiej połowie XIX wieku*, „Studia Pelplińskie” 1969, t. 1.
- Frąckowiak W., *Dzieje Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1886–1919*, „Okrętownictwo i Żegluga”, Gdańsk 1998.
- Frąckowiak W., *Krzewienie oświaty elementarnej przez towarzystwa polskie w regionie kaszubsko-pomorskim na początku XX wieku*, „Pomerania. Biuletyn Zarządu Głównego Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego w Gdańsku” 1972, nr 3.
- Głodowski B., *Ruch trzeźwościowy na Pomorzu przed 1920 rokiem i jego oddziaływanie społeczne. Źródła i stan badań*, w: *Z dziejów kultury Pomorza*

- XVIII–XX wieku, t. 2, red. J. Borzyszkowski, C. Obracht-Prondzyński, Wydawnictwo UG, Gdańsk 2004.
- Grzybowski R., *Udział prasy w nauczaniu domowym dzieci polskich na Pomorzu Nadwiślańskim w drugiej połowie XIX wieku i w pierwszych latach XX wieku*, w: *Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku*, red. K. Jakubiak, A. Winiarz, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2004.
- Grzybowski R., *Zadania wychowawcze rodziny polskiej na Pomorzu Nadwiślańskim w ujęciu „Gazety Grudziądzkiej” z lat 1894–1914*, w: *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, red. J. Jundziłł, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1994.
- Hinz E., *Rola ruchu cecylińskiego w odrodzeniu muzyki kościelnej w diecezji chełmińskiej 1869–1918*, „Studia Pelplińskie” 1983, t. 14.
- Jakubiak K., *Ideal wychowania narodowego w myśli filozoficzno-pedagogicznej polskiego romantyzmu*, w: *Pamięć wieków kształtuje potomność. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi SJ z okazji 70. urodzin*, red. A.P. Bieś, B. Topij-Stempińska, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010.
- Jasiński J., *Polityka germanizacyjna i obrona przed nią w Prusach Wschodnich i Zachodnich*, w: *Historia Pomorza*, t. 3: 1815–1850, cz. 2: *Zagadnienia polityczne, narodowościowe i wyznaniowe*, red. G. Labuda, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 1996.
- Kabziński K., *Funkcja społeczno-wychowawcza i oświatowa Towarzystwa Czytelni Ludowych (1880–1939)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1985.
- Korda K., *Praca organiczna polskich towarzystw ludowych na Pomorzu w latach 1891–1920. Źródła i stan badań*, w: *Z dziejów kultury Pomorza XVI–II–XX wieku*, t. 3, red. J. Borzyszkowski, C. Obracht-Prondzyński, Instytut Kaszubski, Gdańsk 2006.
- Krzemiński T., *Polityk dwóch epok. Wiktor Kulerski (1865–1935)*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 2008, z. 3.
- Michalski R., *Polskie duchowieństwo katolickie pod panowaniem pruskim wobec sprawy narodowej w latach 1870–1920*, Wydawnictwo UMK, Toruń 1998.
- Nadolny A., *Granice diecezji chełmińskiej*, „Studia Pelplińskie” 1985, t. 16.
- Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1964.
- Nykiel J., *Spółeczne uwarunkowania powołań kapłańskich i zakonnych w diecezji chełmińskiej w latach 1900–1960*, „Studia Pelplińskie” 1974, t. 5.
- Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2007.
- Pepliński W., *Brejski Jan*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 1: A–F, red. S. Gierszewski, Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk 1992.
- Romanow A., *Gdańska prasa polska 1891–1920*, Instytut Historii PAN, Warszawa 1994.

- Romanow A., „*Pielgrzym*” pelpliński w latach 1869–1920, Instytut Kaszubski, Gdańsk – Pelplin 2007.
- Salmonowicz S., *Administracja i prawo w prowincjach pomorskich*, w: *Historia Pomorza*, t. 4: 1850–1918, cz. 1: *Ustrój, gospodarka, społeczeństwo*, red. S. Salomonowicz, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 2000.
- Serczyk J., *Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Krótki zarys dziejów*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1999.
- Sikora J., *Edukacja ekonomiczna jako niezbędny składnik wykształcenia ogólnego*, Wydawnictwo WSP TWP w Warszawie, Warszawa 2011.
- Szeliski J., *Studenci wyższych uczelni – stypendyści Pomorskiego Towarzystwa Pomocy Naukowej w latach 1848–1918*, „*Zapiski Historyczne*” 1975, z. 3–4.
- Szewes J., *Filomaci pomorscy. Tajne związki młodzieży polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1830–1920*, Wydawnictwo PAN, Warszawa 1992.
- Szewes J., *Język polski w szkolnictwie średnim Pomorza Gdańskiego w latach 1815–1920*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Gdańsk 1975.
- Śpica P., „*Lutrzy*” i „*dajczkatolicy*”. *Kreacja wizerunku Niemców na łamach polskiej prasy Prus Zachodnich na przełomie XIX i XX w. – w obliczu łączenia przynależności narodowej z wyznaniową*, „*Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza. Pedagogika*” 2015, t. 24.
- Trzebiatowski K., *Prasa i organizacje polskie w regencji gdańskiej na przełomie XIX i XX wieku w świetle pruskich materiałów archiwalnych*, „*Rocznik Gdański*” 1968, t. 27.
- Trzeciakowski L., *W kręgu polityki. Polacy – Niemcy w XIX wieku*, Instytut Historii UAM, Poznań 2002.
- Wierchosławski S., *Elity polskiego ruchu narodowego w Poznaniu i w Prusach Zachodnich w latach 1850–1914*, „*Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*” 1992, z. 3.
- Wierchosławski S., *Polski ruch narodowy w Prusach Zachodnich w latach 1860–1914*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław 1980.
- Wojciechowski M., *Stosunki narodowościowe w Prusach Zachodnich w początkach XX wieku (1900–1920)*, w: *Regiony pograniczne Europy Środkowo-Wschodniej w XVI–XX wieku. Społeczeństwo – gospodarka – polityka*, red. M. Wojciechowski, R. Schattkowsky, Wydawnictwo UMK, Toruń 1996.
- Wróblewska T., *Polskie organizacje na Pomorzu Gdańskim w latach 1871–1914. Działalność w służbie oświaty, wychowania i kultury*, PWN, Warszawa – Poznań 1989.

ADRES DO KORESPONDENCJI

Dr Paweł Śpica
 Uniwersytet Gdański
 Wydział Nauk Społecznych, Instytut Pedagogiki
 pawel.spica@ug.edu.pl